

L. CEPLĪTIS, A. MIĶELSONE,
T. PORĪTE, S. RĀGE

LATVIEŠU VALODAS
PAREIZRAKSTĪBAS
UN PAREIZRUNAS
VĀRDNĪCA

2. izdevums

Ap 80 000 vārdu

Recenzentes

Dr. hab. philol. prof. Aina BLINKENA

Dr. philol. doc. Vaira STRAUTINA

Atbildīgā redaktore Anitras PĀRUPE

Vārdnica sniedz informāciju par literārajā valodā lietoto vārdu un to gramatisko formu pareizu rakstību (ortogrāfiju) un pareizu izrunu (orthoepiju). Literārajai normai atbilstošā rakstība un izruna vārdnicā noteikta, ievērojot literārās valodas praksi, ZA Pareizrakstības komisijas un Terminoloģijas komisijas atzinumus, kā arī iepriekš izdotās latviešu valodas vārdnicas un citus valodnieciskos avotos. Vārdnicas pamatdaļā iekļauts plašs vārdu krājums, kas izmantots mūsdienu literārās valodas tekstos un klasiskajā daīlliteratūrā. Samērā liels ir vārdnicā ievietoto internacionālismu skaits, jo šo vārdu rakstība un izruna nereti rada grūtības.

Izdevniecība «Avots» pateicas visiem, kas piedalījušies vārdnicas manskripta vērtēšanā un apspriešanā, kā arī LR Tieslietu ministrijas Valsts valodas centram par materiālo atbalstu. Autori izsaka pateicību R. Augstkalnei par iespēju vārdnicas izstrādāšanas sākumposmā izmantot viņas savāktos leksikas materiālus un V. Dambei par konsultācijām vietvārdu pareizrakstības un izrunas jautājumos.

PRIEKŠVĀRDS

«Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīca» sniedz informāciju par literārajā valodā lietoto vārdu un to gramatisko formu pareizu rakstību (ortogrāfiju) un pareizu izrunu (orthoepiju).

Literārajai normai atbilstošā rakstība un izruna vārdnicā noteikta, ievērojot literārās valodas praksi, ZA Pareizrakstības komisijas un Terminoloģijas komisijas atzinumus, faktus, kas atspoguļoti astoņsējumu «Latviešu literārās valodas vārdnīcā» (1972.—1993.) un «Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīcā» (1981.), kā arī citās vārdnicās. Morfoloģijas parādību izpratne pārņemta no akadēmiskās «Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas» (1959.—1962.). Pareizrunas principi izvirzīti atbilstoši A. Lauas darbam «Latviešu literārās valodas fonētika» (3. izd., 1980.). Orthoepiskās likumības vārdu vai to sastāvdalu (morfēmu) izrunā izsecinātas, gan pamatojoties uz literārās valodas praksi, gan arī izmantojot vārdu skaniskās uzbūves fiksējumus valodnieciskajos avotos, galvenokārt K. Mīlenbahas «Latviešu valodas vārdnīcā» (1923.—1946.) un J. Endzelīna «Latviešu valodas gramatikā» (1951.).

Vārdnīcā ir šādas daļas:

- 1) vārdnīcas uzbūves apraksts,
- 2) svarīgākie pareizrakstības noteikumi,
- 3) svarīgākie pareizrunas noteikumi (līdz ar orthoepisko normu pamatojumiem un fonētikas parādību skaidrojumiem),
- 4) vārdnīca — sugasvārdi un daži īpašvārdi (galvenokārt svētku nosaukumi),
- 5) Latvijas vietas un to iedzīvotāju nosaukumi,
- 6) ģeogrāfiskie nosaukumi,
- 7) saisinājumi.

VĀRDNĪCAS UZBŪVE

VĀRDU ATLASE

Vārdnīcas pamatdaļā iekļauts plašs vārdu krājums, kas izmantots mūsdienu literārās valodas tekstos, kā arī klasiskajā daiļliteratūrā. Iespējami pilnīgi atspoguļota vispārlietojamā leksika — vārdi, kas funkcionē bez teritorijiem, profesionāliem, stilistiskiem ierobežojumiem. Samērā liels ir vārdnīcā ietverto svesvārdu (internacionālismu) skaits, jo šo vārdu rakstība un izruna nereti rada grūtības. No terminoloģiskās leksikas plašāk pārstāvēti ir humanitāro zinātņu, bioloģijas, medicīnas, mākslas termini. No sarunvalodas vārdiem, novecojušiem vārdiem, apvidvārdiem izraudziti tie, kas biežāk sastopami daiļliteratūrā. Šo triju grupu vārdus vārdnīcā parasti pārstāv pamatvārdi. Atvasinājumi doti tikai tad, ja tie valodā tiek bieži lietoti. Tā, piemēram, vārdnīcā ir *mukt*, bet nav *atmukt*, *iemukt* u.c.

No lietvārdiem ar izskanām -*sana*, -*sanās*, -*ajs*, -*ejs*, -*tajs* izraudziti biežāk sastopamo darbību, procesu nosaukumi (*aršana*, *domāšana*, *mācišanās* u.tml.), populāru profesiju vai plaši izplatītu iekārtu, ieriču, riku apzīmējumi (*skolotājs*, *kalējs*, *pastiprinātājs* u.tml.).

Vārdnīcā nav doti regulāri darināti deminutīvi (pamazināmās formas), izņemot tos, kuriem viena vai vairākas nozīmes atšķiras no pamatvārda nozīmes: *cūciņa* (slimība), *matiņš* (augiem) u.tml.

No ipašības vārdiem atvasinātie apstākļa vārdi ar -i vārdnīcā iekļauti, ja tiem līdzās ir arī citādi veidotie apstākļa vārdi (*klusi*, *klusu*, *klusām*) vai ja apstākļa vārdos runājams plātais *e*, *ē* (*reti* [rētī], *lēti* [lētī]).

Vārdnīcā uzņemti tikai biežāk lietotie izsauksmes vārdi, kuri pauž gribu vai jūtas un kurus lieto sasveicinoties vai atsveicinoties: *tūk*, *ak*, *vai*, *labdien* u.tml.

VĀRDU KĀRTOJUMS

Vārdi sakārtoti alfabetiskā secibā: *a*, *ā*, *b*, *c*, *č*, *d*, *e*, *ē*, *f*, *g*, *ǵ*, *h*, *i*, *ī*, *j*, *k*, *ķ*, *l*, *ļ*, *m*, *n*, *ņ*, *o*, *p*, *r*, *s*, *š*, *t*, *u*, *ū*, *v*, *z*, *ž*. Garo patskaņu burti alfabetiskajā kārtojumā nav šķirti no iso patskaņu burtiem. Ja vārdu atšķiras tikai ar patskaņa garumu, pirmajā vietā dots vārds ar iso patskani (*lupa*, *lūpa*; *masa*, *māsa*).

Parasti katrs vārds ievada savu vārdnīcas rindkopu — šķirkli. Šādu vārdu sauc par šķirkvārdu.

Dažos gadījumos šķirkli iekļauti divi vārdi:

1) lietvārdi, kam ir vīriešu un sieviešu dzīntes formas, —

lidotājs [*liduōtājs*]; *s.-a*

2) salikteņi ar -*veida*, -*veidīgs* —

lodveida [*luōdveīda*] *ģēn.*; *lodveidīgs* [*luōdveīdīks*]

3) pamatvārds kopā ar neregulāri atvasinātu deminutīvu vai ar deminutīvu, kura izskanas izvēlē vērojamas kļūdas, —

deguns [*değüns*], *dem.* *deguntīšs* [*değuntīşs*]

karte [*kārte*], *-šu*, *dem.* *karti/te* [*kārtīte*], *-šu*

4) vārda morfoloģiskie varianti —

lapaspū/se, *-šu*, *lappuse*

Homonīmi (hōmogrāfi) doti katrs savā šķirkli un apzīmēti ar arābu cipariem:

vile¹ [*vile*], *vīlu* (*riks*)

vile² [*vile*], *vīlu* (*apgērbam*)

reljefs¹ [*rēljefs*] *lietv.*

reljefs² [*rēljefs*] *ip. v.*

ŠĶIRKĻA SASTĀVS

Šķirkli līdzās šķirkvārdam var būt vēl šadi elementi:

1) izrunas transkribējums kvadrātiekvāvās,

2) gramatiskās (locījuma vai personas) formas,

3) gramatiskās norādes kursīvā (vārdšķira, skaitlis, dzimte, nelokāmība u.c.).

4) nozīmes norādes apalajās iekavās — paskaidrojumi kursīvā, vārdu lietojuma piemēri stāviem burtiem,

5) kīmisko elementu simboli, starptautiskās sistēmas mērvienību apzīmējumi apalajās iekavās,

6) norādījums par vārda lietojuma ierobežojumu — zīme⁰ aiz šķirkvārda.

Piemēri:

brā/lis [*brālis*], *-la*

lemt [*lēmt*], *lem*, *lemj*, *lemjam*, *lemjat*, *pag. lēmu*, *lēmām*, *lēmāt*; *pav. lem*, *lemiet*

ugu/ns [*ugūns*], *-ns*, *-nu s.*

milti [*miltī*] *dsk.*

kino [*kinō*] *v.*, *nelok.*

lēni [*lēni*] *apst. v.*

pūci/te [*pūcīte*], *-šu* (*kukainis*)

milzum [*milzūm*] *apst. v.* (*milzum liels*)

cēzijs [*cēzijs*] (*simbols Cs*)

kilograms [*kilogräms*] (*apzīmējums kg*)

ņerkstīgs⁰ [*nefkstīks*]

VĀRDU VARIANTI

Vārdnīcā parādīti vienādas nozīmes vārdu morfoloģiskie un fonētiskie varianti.

Morfologiskie varianti ir vienas vārdšķiras vārdi, kam atšķiras fināles (parasti galotnes vai piedēkli), kā arī salikteņa veidošanas modelis: *iejava* — *iejavs*, *klusi* — *klusu*, *idents* — *identisks*, *lapaspuse* — *lappuse* u.tml. Vārdnīcā par morfoloģiskajiem variantiem uzskaitīts arī saliktenis un līdzīgas nozīmes vārdkopa, kas pašlaik valodas praksē ir bieži lietota: *laikposms* — *laika posms*, *tēvabrālis* — *tēva brālis* u.tml.

Pēc variantu normatīvā stāvokļa šķirami divi gadījumi: vai nu varianti ir pilnīgi līdzvērtīgi, vai arī viens no variantiem ir vairāk ieteicams.

1) Ja varianti ir līdzvērtīgi (t.i., ja kādu no tiem var brīvi lietot cita varianta vietā), tie kopā parādīti attiecīgajos šķirkjos:

lapaspū/se [*lapaspuse*], *-šu*, *lappuse*

lappu/se [*lap*puse*], *-šu*, *lapaspuse*

Ja līdzvērtīgie varianti alfabetā secibā atrodas blakus, tad tie iekļauti vienā un tai pašā šķirkli, turklāt arī otrajam variantam dota pilnīga vajadzīgā informācija par izrunu, gramatiskajām formām u.c.:

iejava [*iejava*], *iejavs* [*iejāus*]

Ari saliktenis un līdzīgas nozīmes vārdkopa doti vienā un tai pašā šķirkli:

laikposms [*laīkpuōsms*], *laika posms*

2) Ja viens no variantiem ir mazāk ieteicams (piemēram, neterminoloģiskā, neoficiālā rakstura dēļ), tad tā šķirkli ir atzīmēts ieteicamākais variants:

APSTĀKĻA VĀRDI

Ar -ām, -ēm beidzas apstākļa vārdi, kas radušies no sieviešu dzimtes lietvārdiem vai arī no īpašības vārdiem: *kājām — kāja, reizēm — reize, lēnām — lēns*. Izņēmums ir apstākļa vārds *aplām*.

Ar -am beidzas apstākļa vārdi, kas radušies no vīriešu dzimtes lietvārdiem, kā arī no deklinējamu vārdu locijumu formām savienojumā ar prievidru *pa: mūžam, palaikam, papilnam, pavisam*.

Kopā rakstāmi apstākļa vārdi

- 1) ar *jeb-*, *ne-* pirmajā daļā — *jebkad, nekur,*
- 2) ar *ik-*, ja otrajā daļā ir bezgalotnes forma, — *ikreiz, ikdien.*

Šķirti rakstāmi apstākļa vārdi

- 1) ar *it, kaut, diez, diezin, nez, nezin — it kā, kaut kur, diez cik, diezin kā, nez kad, nezin kur,*
- 2) ar *ik, ja otrajā daļā ir forma ar galotni, — ik bridī.*

SVEŠVĀRDI (INTERNACIONĀLISMI)

Latviešu valodā svešvārdu (internacionālismu) atveides, pareizrakstības un pareizrunas normas ir radušas sarežģitos apstākļos. Pagājušā gadsimta otrajā pusē šie vārdi tika pārņemti galvenokārt no vācu un krievu valodas, kur tiem jau bija atkāpes no oriģinālvalodām (lielākoties no sengrieķu un latīnu valodas). Tā latviešu valodā radās vārdu atveides tradīcijas, kas vairs nepakļāvās mēģinājumiem svešvārdu skaņu sastāvu pielīdzināt vārdu skanējumam oriģinālvalodā.

Pašreizējās svešvārdu rakstības un izrunas normas ir noteiktas, pamatojoties uz valodas prakses pētījumiem 50. gadu vidū. Galvenā īpatnība, kas atšķir svešvārdu un latviskas cīmes vārdu skaņu sastāvu, ir garo un īso patskaņu mijai noteiktās pozīcijās.

Svešvārdu fināles patskani atvasinājumos aizstāj attiecīgais *ī* *sais* patskānis, ja aiz fināles ir

1) svešvārdu fināle ar garu patskāni (garš ō ir finālēs *-ors, -ozs*): *kultūra — kulturāls, diktāts — diktators, skandāls — skandalozs,*

2) svešvārdu fināle ar divskāni vai skaņu savienojumu *an:* *brigāde — brigadieris, dežūra — dežurants,*

3) darbibas vārdu fināle *-ēt* vai *-izēt:* *reklāma — reklamēt, reāls — realizēt, izņemot barikāde — aizbarikādēt, bāze — bāzēt, bazūne — bazūnēt, fāze — fāzēt, frāze — frāzēt, frēze — frēzēt, gāze — gāzēt, mina — minēt, pāremīja — pāremēt* (bet premiāls ar išu *e*).

Patskaņa garums nemainās, ja finālē ir latviešu valodas izskāna (izņemot *-ēt*) vai salikteņa sastāvdaļa, kā arī locijuma forma: *bagāza — bagāžnieks, gāze — gāzveida, kultūra — kultūrā.*

Patskāni ir īsi salikteņu pirmajās sastāvdaļās, kas beidzas ar «savienotājpatskāni» *o*, retāk ar *i:* *magnējs — magnetosfēra, metāls — metalotermīja.*

Raksturīgākās fināles ar garu patskāni ir šādas (kārtojumā pēc to galvenā lidzskāna):

-ābe — arābe u.c.

-ācija — agitācija, deklarācija, formācija u.c.

-ēcija — sekrecija u.c.

-īcija — definīcija, pozīcija u.c., bet milicija, policija, albīcija

-ūcija — konstitūcija, revolūcija u.c.

-āda — armāda, driāda u.c.

-āde — brigāde, dekāde, olimpiāde u.c.

-āds — grāds, retrogrāds u.c., bet farads

-ēda — rezēda, torpēda u.c.

-ēde — logopēde, ortopēde u.c.

-ēdija — enciklopēdija, komēdija, logopēdija, traģēdija u.c.

-ēds — logopēds, ortopēds, velospēpēds u.c.

-īda — piramīda u.c.

-īde — etīde, kariatīde u.c.

-īdija — aktinīdija, subsīdija u.c.

-īdijs — irīdijs, rūbīdijs u.c., bet prezidijs

-īds — celuloids, indīvīds, oksīds u.c.

-ūdija — interlūdija, prelūdija u.c., bet studija

-āgs — arhipelāgs, landtāgs, polifāgs u.c.

-ēgīja — eleģīja, pričiļēgīja u.c.

-ēgis — kolēgis, stratēgis u.c.

-āka — kloāka u.c., bet alpaka, baraka, tabaka

-īka — mozaika u.c., bet fabrika, fizika u.c.

-īks — antīks u.c., bet grafiķs u.c.

-āle — morale, spirāle u.c., bet sandale

-ālija — anomālija, regālija u.c.

-ālis — liberālis u.c., bet karalis, vasalis, vandalis

-āls — visi īpašības vārdi (aktuāls, reāls u.c.), daudzi lietvārdi (kanāls, kapitāls, kristāls, metāls u.c.), bet kinžals, marsāls, iantals

-ēle — parālele u.c., bet forele, gazele, novele u.c.

-ēlija — facēlija, filatēlija u.c.

-ēlijs — afēlijs, epītēlijs u.c.

-ēlis — kanēlis u.c., bet artēlis, duelis, nikelis u.c.

-īlis — aprīlis, bet automobilis, bacīlis, reptīlis u.c.

-āma — reklāma, panorāma u.c., bet amalgama, panama, pidžama

-āmīja — monogāmija u.c.

-ēma — poēma, problēma, sistēma u.c.

-ēmīja — akadēmīja, epidēmīja u.c.

-ēmīkis — akadēmīkis, bet polemīkis

-ēms — ekstrēms, rekviēms u.c.

-īma — pantomīma, parenhīma, bet decima, septima

-īmīja — ķīmīja, metonīmīja, sinonīmīja u.c.

-īmīka — sinonīmīka u.c.

-īms — anōnīms, parfīms, pseidonīms, santīms, sinonīms u.c., bet piligrīms

-āna — karavāna, mediāna u.c., bet ikevana, sutana

-āne — narkomāne, partizāne

-ānīja — kompānīja, narkomānīja, tirānīja u.c.

-ānīka — botānīka, mehānīka u.c.

-ānis — republikānis u.c., bet kastānis un vārdi ar -manis (bocmanis, hetmanis u.c.)

-āns — ekrāns, orgāns, narkomāns, romāns u.c., bet aizguvumi no neindoeiropešu valodām barhans, dehkans, sātans u.c., kā arī vārdi ar -mans, kas nav saistīti ar nojēgumu «mānīja» (atamans, talismans u.c.)

-ēna — arēna, migrēna u.c.

-ēnīja — avēnīja, neirastēnīja u.c.

-ēns — autogēns, etilēns, fosgēns, gobelēns, molibdēns, suverēns u.c., bet bīletens, eksāmens, fenomens, rentgens u.c.

-īna — angīna, izoklīna, mašīna u.c., bet bīlīna, obščina, patīna, pīlanīna, staršīna

-īne — balzamine, karabīne u.c.

-īnīja — dominīja u.c., bet monogīnīja, poligīnīja, proterogīnīja

-īnījs — alumīnījs u.c.

-īnis — jakobīnis u.c.

-īns — apelsīns u.c., bet bramīns, drumlīns, kelvīns, terms, kā arī aizguvumi no neindoeiropešu valodām (akīns u.c.)

-ūna — harpūna, komūna u.c.